

رویکرد تمدنی تفسیر قرآن کریم در اندیشه آیت الله خامنه‌ای^{دام‌الله}

اعظم نایب‌نیا^۱

سید مصطفی احمدزاده^۲

چکیده

رویکرد تفسیر تمدنی قرآن کریم مانند هر رویکرد دیگری، از یک سو دارای ساز و کار روشی و مبانی، اصول و قواعد است و از سویی دیگر، مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی دارد که آن را از سایر رویکردها متمایز می‌سازد. لذا برای آنکه گرایش تمدنی بتواند به روشی کارآمد در خوانش قرآن کریم تبدیل شود بایستی مؤلفه‌ها و شاخص‌های آن به روشنی تبیین شود. پژوهش حاضر با هدف روشمند کردن رویکرد تفسیر تمدنی برخی از مؤلفه‌های رویکرد تمدنی به قرآن کریم را بر اساس دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب مورد بررسی و تحلیل قرار داده تا شواهد و مستندات آن را از بیانات معظم له ارائه نماید و به این مسئله پاسخ دهد: «مؤلفه‌های رویکرد تمدنی تفسیر قرآن کریم بر اساس دیدگاه‌های حضرت آیت الله خامنه‌ای چیست؟» از این رو برای دستیابی به این هدف از روش توصیفی - تحلیلی و تمرکز بر داده‌های مجازی و آثار تفسیری مکتوب معظم له به مثابه داده‌های پژوهش بهره برده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در جریان بررسی و تحلیل آرای تفسیری معظم له مؤلفه‌هایی از جمله «علم، دانش و نظریه‌پردازی، معنویت و اخلاق، عدالت، اقتصاد و آینده‌نگری و امیدآفرینی» مشهود است.

واژگان کلیدی: آیت الله خامنه‌ای؛ رویکرد تفسیر تمدنی؛ مؤلفه‌های تفسیر تمدنی؛ تفسیر قرآن کریم.

۱. دانش‌پژوه دکتری قرآن و علوم، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، a.mazinany1394@gmail.com

۲. دانشیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، M.ahmadzadeh@isca.ac.ir

مقدمه

تفسیر قرآن کریم از ابتدای نزول قرآن و ظهور اسلام در عصر نبوی تا دوره معاصر با روش‌ها، گرایش‌ها و رویکردهای گوناگونی صورت گرفته است. جریان شناسی سیر فراز و فرود تاریخ تفسیر قرآن کریم به خصوص در سده اخیر نشانگر نظریه بازگشت به قرآن کریم به مثابه محور شعارهای نهضت اسلامی توسط سید جمال الدین اسدآبادی و شاگردانش از جمله محمد عبده در تفسیر المنار و دیگر مفسران در دوران معاصر از قبیل علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، سید قطب در تفسیر فی ضلال القرآن، فضل الله در تفسیر من وحی القرآن، مکارم شیرازی در تفسیر نمونه و جوادی آملی در تفسیر تسنیم است (خلیلی‌زاده و دیگران، ۱۴۰۱، ص ۲۳۹-۲۶۰) که با اتخاذ روش تفسیر اجتماعی در تفسیر قرآن کریم به رفع مشکلات اجتماعی جامعه اسلامی دست زده‌اند. نقطه اوج این نهضت فراگیر را می‌توان در بعد از پیروزی انقلاب اسلامی مشاهده کرد که تفسیر آیات قرآن کریم با تأکید بر رویکردهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شتاب دو چندانی یافته است و نشان‌گر رشد و گستره روزافزون این شیوه‌هاست. در این میان، رویکردی که کمتر بدان توجه شده و ادبیات قابل توجهی برای آن تولید نشده، رویکرد تمدنی به تفسیر قرآن کریم است.

رهبر معظم انقلاب که جلسات تفسیری ایشان پیش از انقلاب در مسجد کرامت مشهد، زبانزد عام و خاص است (ر. ک. بهبودی، ۱۳۹۱)، در دهه‌های اخیر، با الهام از آیات تمدن‌ساز قرآن کریم، تفسیر تمدنی قرآن کریم را - هر چند سر بسته و پنهان - به عنوان رویکردی نوین در تفسیر معرفی نموده و بدون آنکه نامی از این گرایش تفسیری برده باشند دغدغه‌های خود را در تفسیر آیات قرآن دنبال کرده و تفسیری نو از آیات ارائه می‌کنند و بر این مبنا، تفسیری تمدنی، از برخی آیات ارائه کرده‌اند که مورد توجه قرآن‌پژوهان و مفسران قرار گرفته است.

روشن است که رویکرد تفسیر تمدنی قرآن کریم مانند هر رویکرد دیگری، از یک سو، دارای سازو کار روشی و مبانی، اصول و قواعد است و از سوی دیگر، مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی دارد که آن را از سایر رویکردها متمایز می‌سازد. لذا برای آنکه گرایش تمدنی بتواند به روشی کارآمد در خوانش قرآن کریم تبدیل شود بایستی مؤلفه‌ها و شاخص‌های آن به روشنی تبیین شود. این پژوهش با هدف روشن کردن رویکرد تمدنی در پی آن است که به اختصار برخی دیگر از مؤلفه‌های رویکرد تمدنی به قرآن کریم را بر اساس دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب مورد بررسی و تحلیل قرار داده و شواهد و مستندات آن را از بیانات معظم له ارائه نماید و به این مسئله پاسخ دهد: «مؤلفه‌های رویکرد تمدنی تفسیر قرآن کریم بر اساس دیدگاه‌های حضرت آیت الله خامنه‌ای چیست؟»

در دهه اخیر، در زمینه اندیشه‌های قرآنی تمدن ساز مقام معظم رهبری، آثار قابل توجهی به رشته تحریر درآمده است. بهمنی در مقاله «تمدن نوین اسلامی در اندیشه آیت الله خامنه‌ای»، بر ساختار کلی تشکیل دهنده تمدن نوین اسلامی در

اندیشه رهبری متمرکز شده است (بهمنی، ۱۳۹۳). محبوب در مقاله «مؤلفه‌ها و شاخصه‌های تمدن نوین اسلامی از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای»، شاخص‌های تمدن نوین اسلامی را در اندیشه‌های ایشان بررسی کرده است (محبوب، ۱۴۰۱). جمالی در مقاله «مهندسی تمدن اسلامی از نگاه حکیم تمدن» نیز به تحلیل فرمایشات رهبری در حوزه مهندسی تمدن در دو حوزه زیر ساختی و سبک زندگی پرداخته است (جمالی، ۱۴۰۱). عینی‌زاده و مودب در مقاله «نظام‌سازی در نگاه تفسیری مقام معظم رهبری»، رویکرد تفسیری رهبری معظم را رویکردی اجتماعی - تمدنی دانسته‌اند و به بررسی و تبیین ارتباط میان نظام‌سازی و دگرترین انتظار روی آورده‌اند (عینی‌زاده و مودب، ۱۳۹۶). بهمنی و محمدی در مقاله «مؤلفه‌های شناسای داده‌های تمدنی قرآن»، مؤلفه‌های دنیایی بودن، انسانی بودن، اجتماعی بودن، بزرگ بودن و ساخته اختیاری را برای تمدن از دیدگاه قرآن کریم برشمرده‌اند (بهمنی و محمدی، ۱۴۰۱). محمودی در مقاله «نقش نگرش سامانه‌ای در خوانش تمدنی قرآن و صورت‌بندی تمدن» با هدف روش‌مندسازی رویکرد تمدنی «سامان‌مندی» یا «نگرش سامانه‌ای» را از مهم‌ترین شاخصه‌های آن معرفی کرده است (محمودی و دیگران، ۱۴۰۱). اما، در هیچ یک از این آثار، تبیین رویکرد تفسیر تمدنی قرآن بر اساس آراء تفسیری حضرت آیت الله خامنه‌ای مورد توجه قرار نگرفته است که این پژوهش وجه امتیاز این پژوهش از سایر پژوهش‌های این عرصه است. از این رو نگارندگان درصدد بررسی این مسأله برآمده و در مقاله‌ی «مؤلفه‌های رویکرد تفسیر تمدنی در آرای تفسیری حضرت آیت الله خامنه‌ای» به تجزیه و تحلیل این مهم پرداخته و به مؤلفه‌های «نظام‌سازی، نگاه در سطح کلان و مقیاس جهانی، نگاه عمیق به تاریخ و تبیین سنن الهی، تقریب و وحدت‌گرایی و زیست توحیدی» دست یافتند (مزینانی و احمدزاده، ۱۴۰۲). پژوهش حاضر با توجه به آنکه ابعاد ظرفیت تفسیر تمدنی قرآن کریم - به مثابه رویکردی نوین در عصر حاضر - با تأکید بر اندیشه‌های تفسیری معظم‌له از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای در تولید ادبیات دانشی این حوزه نوین در مطالعات تفسیری برخوردار است لذا احصاء دیگر مؤلفه‌های رویکرد تفسیر تمدنی و تبیین آن را در رویکرد تفسیر تمدنی ضروری می‌داند. از این رو این مقاله به تبیین و تحلیل چستی رویکرد تفسیر تمدنی و احصاء دیگر مؤلفه‌های آن در نگاه رهبری معظم با روش توصیفی - تحلیلی اقدام کرده است.

۱. چارچوب نظری

۱-۱. چستی تمدن نوین اسلامی

«تمدن نوین اسلامی» از مفاهیمی بنیادین و اساسی است که در بستر گفتمان انقلاب اسلامی روییده است و به مثابه یک مقصد و مطلوب آرمانی دال مرکزی و افق‌های بلند مواضع، دیدگاه‌ها و بیانات رهبر معظم انقلاب را تشکیل داده است (زمانی محبوب، ۱۴۰۱، ص ۱۵۳-۱۸۳). تمدن اسلامی بر مبنای نگرش توحیدی، تمدنی است ایدئولوژیک با مجموعه -

ای از اندوخته‌های معنوی و مادی جامعه اسلامی که انسان را به سوی کمال معنوی و مادی سوق می‌دهد (جان احمدی، ۱۳۹۳، ص ۵۲). در واقع تمدن نوین اسلامی عبارت است از ظهور و بروز مادی و معنوی پیشرفت‌های هدفمند، نظام‌مند و نوظهور امت اسلامی با محوریت ایران، براساس تعالیم ناب اسلامی که در تمامی عرصه‌های اجتماعی به صورتی معنادار و منضبط شکل گرفته و جامعه اسلامی را به آرمان و مقصد خود نزدیک می‌سازد (ر. ک. غلامی، ۱۳۹۶، ص ۴۳). در اندیشه حضرت آیت الله خامنه‌ای تمدن اسلامی «آن فضایی است که انسان در آن فضا از لحاظ معنوی و از لحاظ مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی که خداوند متعال او را برای آن غایات خلق کرده است برسد؛ زندگی خوبی داشته باشد، زندگی عزتمندی داشته باشد، انسان عزیز، انسان دارای قدرت، دارای اراده، دارای ابتکار، دارای سازندگی جهان طبیعت تمدن اسلامی یعنی این؛ هدف نظام جمهوری اسلامی و آرمان نظام جمهوری اسلامی این است.» (بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۴/۶/۱۳۹۲، <https://khl.ink/f/23810>).

در این میان لزوم اشاره به دو مطلب بنا بر تعریف معظم‌له از معنای تمدن ضروری است: نخست، همراه ساختن و ارتباط تمدن نوین اسلامی با زندگی انسان و دیگری «توأمی تمدن اسلامی و امت اسلامی» که نشان‌گر پیوند میان عرصه عمل و عینیت‌های محیطی در مفهوم‌شناسی تمدن و از دیدگاه‌های شاخص تمدنی ایشان است. با نگاهی گذرا بر مفهوم‌شناسی تمدن از دریچه آیت الله خامنه‌ای می‌توان دریافت معظم‌له تمدن را در دو سطح و لایه تبیین نموده‌اند: یکم) در سطح خرد: تمدن نوین اسلامی به مثابه نظام‌واره‌ای که زندگی خوب و عزت‌مند را برای انسان مهیا می‌کند تا او به غایت مطلوب و هدف متعالی دست یابد.

دوم) در سطح کلان: تمدن اسلامی به مثابه چشم‌انداز و هدف غایی حرکت امت اسلامی در میان اجتماعات بشری که البته برای امت اسلامی قائل به تمدن‌های اسلامی ولی با مشترکات هویتی مشترک هستند (بهمنی، ۱۳۹۳، ص ۱-۴۰). از منظر معظم‌له تمدن اسلامی غایت حرکت و چشم‌انداز مشترک امت اسلامی در سطح کلان و الگوی زندگی مطلوب در جوامع اسلامی در لایه خرد است. فرایند چگونگی تکوین تمدن اسلامی در هئندسه نظام فکری ایشان با سیر تکوین جمهوری اسلامی و یک زنجیره منطقی و مستمر گره بسته شده که در شکل زیر به تصویر کشیده شده است (بیانات در دیدار اعضای شورای عالی «مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت»، ۶/۲/۱۳۹۵، <https://khl.ink/f/32895>).

۱-۲. چستی رویکرد تفسیر تمدنی

واژه «رویکرد»^۱ و معادل آن در عربی «اتجاه»، در لغت به معنای نگرش، جهت گیری، زاویه دید و نیز روش مواجهه- شدن با مسئله است و در اصطلاح نوعی نگرش و جهت گیری آگاهانه و هدفمند فرد یا افراد در باب نقد، اصلاح یا ساماندهی امور فکری و عملی اطلاق می شود (امیدی، ۱۴۰۲، ص ۷۷). رویکرد یک مجموعه ای از مبانی و اصول نظری است که روش، سبک و شیوه نزدیکی به یک مفهوم یا موضوع را برای ما می سازد. در حقیقت رویکرد نقشه حرکت ذهن در کشف و شناخت یک مفهوم یا موضوع است (میرزایی، ۱۴۰۲، ص ۳۲۰). «رویکرد تمدنی»^۲ نیز عبارت است از بیان تمدنی بودن مقیاس ها و چارچوب های به کارگیری شده در مطالعه یا تحلیل مفاهیم یا پدیده ها یا هر موضوعی است که خوانش و تفسیر و تحلیل آن از منظرگاه تمدنی ممکن است (همان، ص ۳۲۱). رویکرد تمدنی دارای چشم- اندازی جهانی است و بر آن است تا جامعه ای در گستره جهان شکل دهد تا تمامی آدمیان در درون آن به مثابه خانواده زندگی کنند. تحقق این رویکرد با اقدامات خرد آغاز می شود و در سطحی فرآیندی پیش می رود تا به غایت و مطلوب خود دست یابد (واسعی، ۱۴۰۲، ص ۳۵۶).

تفسیر قرآن کریم در دوره متأخر نشانگر آن است که اندیشمندان از منظرهای گوناگون و با دغدغه ها و نیازهای متفاوت، و هر یک با رویکردی خاص و بسته به بن مایه های فکری و از زاویه دیدی دیگر، به ابعاد خاصی از تفسیر قرآن پرداخته اند و به دنبال استخراج راه حل چالش های هر عصر و نسل از آیات الهی بوده اند. این جریان عامل شکل- گیری گرایشات مختلف در تفسیر قرآن کریم است که اتجاهاست تفسیری نام دارد (دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۸، ذیل ماده تفسیر/ گرایش ها و روش های تفسیر). بنابراین در این گرایشات یکی از حوزه های دانشی که مبانی و چارچوب آن از قبل مشخص شده، به شکلی آگاهانه به مثابه «سطح تحلیل»^۳ یا «رویکرد»^۴ در خوانش قرآن به کار بسته می شود. سطح تحلیل آن منطری است که زاویه و گستره نگاه نظریه پرداز به جهان و هستی را معین می نماید (نوروزی، ۱۳۹۴، ص ۱۰۵) و رویکرد یا «رویکرد تمدنی» در برابر رهیافت، در پی کشف و توصیف و تحلیل «نگاه تمدنی» یا «بینش تمدنی» در ساحت های مختلف علمی است که پژوهشگر به هر یک از موضوعات مورد مطالعه خود امتداد تمدنی می بخشد (بهمی خدنگ و مولایی آرانی، ۱۴۰۲، ص ۱۰). در واقع رویکرد تمدنی روشی خاص از مطالعات است که دغدغه تبیینی منسجم، جامع، کلان و نیز آینده پژوهانه از موضوع خود به دست می دهد (ره دار، ۱۴۰۲، ص ۲۵۸). لذا رویکردی

1 .Approach.

2 .Civilization Approach.

3 .Level of analysis.

4 .Approach.

است کلان‌نگر و همگرا همراه با تأمل در گذشته تاریخی یک ملت یا امت و چالش‌ها و فرصت‌های زمان حال، برای ساخت فضای زیست مطلوب اجتماعی در افق آینده است (امیدی، ۱۴۰۲، ص ۷۸).

ضرورت رویکرد تمدنی بدان جهت است که با تأکید بر آن می‌توان نگرش تمدنی را توسعه داده و آن را از حوزه تمدن‌پژوهی به حوزه‌های دیگر علوم تسری داد و همه حوزه‌های علوم انسانی و حتی علوم طبیعی را درگیر فرایند تمدن اسلامی کرد. از آنجا که تفسیر را می‌توان در ابعاد گوناگونی از جمله: تفسیر فردی، اجتماعی و تمدنی در نظر گرفت مراد از رویکرد تفسیر تمدنی، تفسیری است در ابعادی فراخ‌تر از تفسیر اجتماعی و ورای آن که دارای نگرشی کلان‌نگر و نگاهی آینده‌نگرانه به مسائل است. خوانش قرآن با دغدغه کاربردی‌سازی و تحقق بخشی به هدف اصلی و غایت آن نیازمند یک نگرش یا رویکردی است که قادر باشد با فهمی کلان، سامان‌مند و معطوف به واقع حوزه نظر را به عمل مبدل سازد. این چنین رویکردی بر مبنای دغدغه و نگاه و غایت تمدنی آن «رویکرد تمدنی» یا «گرایش تمدنی» در خوانش قرآن نامیده می‌شود (محمودی و دیگران، ۱۴۰۱: ص ۱۰۹-۱۳۶). «الویری» نیز قرآن‌پژوهی با رویکرد تمدنی را کشف ظرفیت‌های قرآن و دانش قرآنی برای مورد استفاده قرار گرفتن، اثرگذار و پاسخگو بودن در وسیع‌ترین و پیچیده‌ترین و بالاترین سطح مناسبات انسانی دانسته است (الویری، ۱۴۰۲، ص ۱۱۹-۱۳۹).

در نگاه «بابایی» شاخص اصلی در تمدن و رویکرد تمدنی به مثابه هسته مرکزی آن «کلان‌نگری» است که می‌تواند مقدمه‌ای باشد بر تغییرات و تحولات کلان اجتماعی و تمدنی جهان اسلام. با توجه به این شاخص، اساساً تمدن واژه‌ای فراخ است که بسیاری از حوزه‌های اجتماعی را پوشش داده و به ابعاد پیچیده آن می‌پردازد (بابایی، ۱۴۰۲، ص ۱۴۴-۱۴۷). این وسعت و کلان‌نگری را در گستره جغرافیایی و در جمعیت انسانی و در گستردگی سیستمی می‌توان دنبال کرد. گفتنی است سطح تحلیل همان گستره نگاه نظریه‌پرداز به جهان همواره شامل دو طیف خرد و کلان است که گاهی به صورت تحلیل خرد یا اصالت فرد است و گاهی کلان و اصالت جامعه و گاهی در سطح تمدن. بر این اساس دهشیری جهانی‌بودن اسلام را نقطه عزیمت تمدن‌اندیشی در اسلام می‌داند: «مبنای جهانی‌شدن اسلام تمدن‌اندیشی است که چند ویژگی دارد: اول اینکه دین بنیاد است و در برابر سایر تمدن‌ها انفتاح دارد، معتقد به تکثرپذیری وحدت‌گرا یعنی وحدت عملی در عین پذیرش تنوع و تکثر سلاقی موجود در جهان اسلام به عنوان سرمایه تمدنی است، غرب‌پژوه است و اعتقاد به پشتوانه‌های علمی و معرفتی و بهره‌گیری از ابزار عقل و دانایی است (دهشیری، ۱۳۹۶، ص ۳۸). این سطح تحلیل کلان را می‌توان در واژگان کلان، مفاهیم، مقولات، قوانین و شخصیت‌های بزرگ و اثرگذار در سطوح کلان اجتماعی در آیات قرآن نیز مشاهده کرد. مقولات اجتماعی مثل قوم، قریه، مدینه، بلد، ملک و امت و برخی واژگان یا مفاهیم نظیر «کبر، برک، کافه، کثر، بسط، شد» که به سطوح کلان اجتماعی پرداخته است (بابایی، ۱۴۰۲، ص ۱۵۰).

۲. زمینه فکری - اجتماعی اندیشه حضرت آیت الله خامنه‌ای

حضرت آیت الله خامنه‌ای مبدع و خاستگاه نظریه تمدن نوین اسلامی (زمانی محجوب، ۱۴۰۱، ص ۱۵۳-۱۸۳) و شخصیتی علمی، اندیشمند و رهبر سیاسی برجسته در جهان اسلام و عرصه بین الملل است. هندسه کلان نظام فکری معظم له بر ساخت و بنیان ایده کلان تمدن نوین اسلامی است (بیانات در دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام، ۲/ ۸/ ۱۴۰۰، <https://khl.ink/f/48891>). در حقیقت شکل‌گیری و تطور این چنین اندیشه و نظریه‌ای کلان را می‌توان متأثر از زمینه‌های فردی و اجتماعی دانست گرچه اندیشه و هندسه فکری تمدنی معظم له در یک بستر شخصیتی، علمی و تاریخی - اجتماعی از گذشته شکل گرفته و تکامل یافته است. بدون تردید عوامل فردی تکوین یک نظریه به زمینه‌های شخصیتی نظریه‌پرداز باز می‌گردد. نبوغ، انگیزه‌های شخصی، زمینه‌های خانوادگی و تجربیات زیستی از جمله عوامل فردی است (پارسا نیا، ۱۳۹۲، ص ۲۳). در ادامه نگاهی گذرا بر زمینه‌ها و ویژگی‌های شخصیتی (اجتماعی و حقوقی) آیت الله خامنه‌ای می‌افکنیم.

• اجتهاد و فقاہت

آیت الله خامنه‌ای مجتهدی مسلم^۱ عادل و جامع شرایط و هم فقیهی دانشمند است که با زبان عصر معاصر قدرت شناخت متون دینی را دارند.

• مناصب حکومتی و اجتماعی

معظم له افزون بر برجستگی ممتاز در ابعاد علمی و نظری دارای شخصیتی فعال در عرصه‌های عمل و مدیریتی هستند که چه بسا خود عاملی است در اتقان اندیشه تمدنی ایشان از جمله نمایندگی مجلس، ریاست جمهوری و در جایگاه رهبری نظام.

• برخورداری از توان شناخت محیطی و میدانی

رهبری آیت الله خامنه‌ای در جایگاه سکاندار بصیر انقلاب در بیش از سه دهه گذشته نشانگر آن است که معظم له با شناخت دقیق دشمنان نظام اسلامی و مواضع آنان، هوشیاری کامل در مقابل جریان‌های داخلی وابسته به خارج و ابرقدرت‌های استکباری و هژمونی غرب، تسلط کامل بر مسائل داخلی و خارجی در عرصه بین‌المللی در کنار داشتن

۱. (سید احمد خمینی به نقل از حضرت امام خمینی، روزنامه رسالت، ۱۶/ ۳/ ۱۳۶۸).

ارتباطات صمیمانه و تنگاتنگ با جناح‌ها و اقشار مختلف مردم، سکان کشتی انقلاب اسلامی را با وجود تمامی بحران‌ها و چالش‌های سیاسی و اجتماعی به سلامت به ساحل نجات رهنمون ساخته‌اند.

• شخصیت تفسیری و قرآنی آیت الله خامنه‌ای

شخصیت و سیره قرآنی رهبر انقلاب حاصل تعامل میان سه حوزه مشهد، قم و نجف و ترکیبی از تعبد نقلی، عقلانیت و ولایت است. خاستگاه تفسیری حضرت آیت الله خامنه‌ای در شهر مقدس مشهد و پیش از پیروزی انقلاب اسلامی به دهه ۱۳۴۰ برمی‌گردد. نقطه آغازین تفسیر عمومی ایشان از سال ۱۳۴۳ و تفسیر تخصصی معظم‌له برای طلاب در پاییز (۵۱ - ۱۳۵۰ ش) در مدرسه‌ی میرزا جعفر (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۶، ص ۵) و سپس در مسجد کرامت و مسجد امام حسن مجتبی در رمضان (۱۳۵۳) به نقطه اوج خود رسید (ر. ک. جمعی از پژوهشگران، ۱۳۹۳). سیره تفسیری ایشان روش اجتهادی و جامع با گرایش‌ات سیاسی - اجتماعی و اخلاقی - تربیتی است (همان، ص ۱۳؛ حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۶، ص ۱). مبانی تفسیری معظم‌له دارای نوآوری‌های بی‌شمار و نظریه‌های نوآمد قرآنی در مبانی و قواعد تفسیری است. از جمله تأکید ویژه معظم‌له بر کاربردی‌سازی آیات قرآن در مسائل روز و زندگی اجتماعی و قاعده‌سازی از آیات (بیانات در سخنرانی تلویزیونی در پایان محفل انس با قرآن کریم، ۶/ ۲/ ۱۳۹۹، <https://khl.ink/f/45426>) و همچنین پایه و اساس و مرجعیت علمی قرآن کریم در جهت‌دهی به علوم انسانی و تحول‌آفرین در علوم (بیانات در دیدار جمعی از بانوان قرآن‌پژوه کشور، ۲۸/ ۷/ ۱۳۸۸، <https://khl.ink/f/8259>) است. از این رو رویکرد تفسیری ایشان رویکردی عمل‌گرایانه و سازوار با پیوند میان متون دینی و مسائل دنیای معاصر است.

۳. مؤلفه‌های رویکرد تفسیر تمدنی در اندیشه تفسیری آیت الله خامنه‌ای

حضرت آیت الله خامنه‌ای به مثابه یک اندیشمند و مفسر متمدن‌اندیش و بر مبنای هندسه کلان اندیشه تمدنی به آیات قرآن کریم نظر افکنده و خوانش قرآن در یک افق تمدنی، را پایه‌ریزی نموده‌اند. رویکرد تفسیری معظم‌له را به واقع می‌توان رویکردی اجتهادی - تمدنی دانست که دارای پنج مؤلفه بنیادین «زیست توحیدی، نظام‌سازی، نگاه در سطح کلان و مقیاس جهانی، نگاه به تاریخ و تبیین سنن الهی، وحدت‌گرایی و تقریب» است (مزینانی و احمدزاده، ۱۴۰۲).

فهم تمدنی از قرآن کریم به مثابه خوانش قرآن با رویکرد تمدنی، نگرشی بدیل در قبال نگرش مرسوم در حوزه مطالعات تفسیری محسوب می‌شود که در آن مطالعات تفسیری به سوی یک سری مطالعات عینی و انضمامی یا عینیت‌گرایانه سوق داده می‌شود و به سمت عینیت‌بخشی دستورات قرآن در سطح جامعه و زندگی مردم در حال

حرکت است. بی‌تردید در پایه‌ریزی ادبیات این رویکرد نوین و تولید ادبیات دانشی تفسیر تمدنی شناخت، کشف و استخراج مبانی، اصول، مؤلفه‌ها و عناصر آن بسیار راهگشاست. از این رو نگارندگان در روند استخراج مؤلفه‌های رویکرد تفسیر تمدنی در مقاله پیشین (همان) بر آن شدند تا در ادامه برخی دیگر از مؤلفه‌های رویکرد تمدنی به قرآن کریم را بر اساس دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب مورد بررسی و تحلیل قرار داده و شواهد و مستندات آن را از بیانات و آرای قرآنی معظم له ارائه نماید. بر این اساس دیگر مؤلفه‌ها و شاخص‌های رویکرد تفسیر تمدنی عبارت است از:

۳-۱. تولید علم، دانش و نظریه‌پردازی

از جمله زمینه‌های شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی بر اساس بیانات مقام معظم رهبری مؤلفه‌ی علم و پژوهش است (بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، ۲۲ / ۱۱ / ۱۳۷۹، <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>). معظم له با تأکید بر این مؤلفه و بیان کارکرد آن، دانش را آشکارترین وسیله عزت، قدرت و ثروت و عنصر حیاتی در شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی بیان می‌کنند. ایشان با اشاره به ارزش ذاتی دانش در شریعت خاطر نشان می‌کنند:

«اینکه ما روی علم تکیه می‌کنیم، فقط به جهت احترام آرمانی به علم نیست... اسلام برای علم ارزش ذاتی قائل است، لیکن علاوه بر این ارزش ذاتی، علم قدرت است. یک ملت برای اینکه راحت زندگی کند، عزیز زندگی کند، با کرامت زندگی کند، احتیاج دارد به قدرت. عامل اصلی که به یک ملت اقتدار می‌بخشد، علم است. علم، هم می‌تواند اقتدار اقتصادی ایجاد کند، هم می‌تواند اقتدار سیاسی ایجاد کند، هم می‌تواند آبرو و کرامت ملی برای یک ملت در چشم جهانیان به وجود بیاورد.» معظم له اقتدار، عزت و ثروت را به عنوان رهاورد علم و پژوهش و شاخص اساسی در جلوگیری از سلطه‌گری نظام سلطه جهانی نامیده و بیان کرده‌اند:

«العلمُ سلطان، مَنْ وَجَدَ صَالٍ بِهِ وَمَنْ لَمْ يَجِدْ صِيلَ عَلَيْهِ»^۱ یعنی علم اقتدار است، علم مساوی است با قدرت هرکسی که علم را پیدا کند می‌تواند فرمانروایی کند. هرملتی که عالم باشد می‌تواند فرمانروایی کند هرملتی که دستش از علم تهی باشد، باید خود را آماده کند که دیگران براو فرمانروایی کنند.» (مؤسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم، ۱۳۹۰، ص ۳۰۰)

ایشان دانش و دانایی را رمز توسعه‌یافتگی می‌دانند و اینکه دانایی رمز توانایی است؛ به گونه‌ای که غفلت‌ورزی از این مهم منجر به پذیرش سبک زندگی غربی می‌شود چراکه دنیای غرب به برکت دانش خود توانست بر جهان سیطره یابد و راه برون‌رفت دنیای اسلام از عقب‌ماندگی علمی را در شتاب دانش‌ورزی و فتح قله‌های علم و دانش جهانی با رستاخیز و جهاد علمی می‌دانند و آن را به عنوان یکی از بزرگترین فرائض برمی‌شمارند. (بیانات در دیدار مسئولان و

۱. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲۰، ص ۳۰۵.

محققان ستاد توسعه علوم شناختی، ۳/ ۱۱/ ۱۳۹۷، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=41555>، در نگاه ایشان «بی‌شک یکی از پایه‌های مهم هر تمدنی علم است آن هم علم نافع.» (بیانات در دیدار اساتید دانشگاه‌ها، ۱۵/ ۵/ ۱۳۹۲، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=23451>). این مؤلفه از الزامات قطعی و بنیادین ایجاد تمدن نوین اسلامی و نیز مؤلفه‌ای بنیادین در رویکرد تفسیر تمدنی معظم‌له می‌باشد و دارای چند شاخص اساسی است که عبارت است از:

۱. تولید علم و دانش

حضرت آیت الله خامنه‌ای از مؤلفه‌های بنیادین در جهت ایجاد تمدن نوین اسلامی را تولید علم و نظریه‌پردازی دانسته است (بیانات در جمع اساتید، فضلا و طلاب حوزه علمیه قم در مدرسه فیضیه، ۱۴/ ۷/ ۱۳۷۹، <https://khl.ink/f/۲۱۴۵۱>). از منظر معظم‌له سه ویژگی اساسی برای تولید علم و دانش و ارتقای سطح علم و فناوری وجود دارد:

الف) ضرورت نهضت علمی و جنبش نرم‌افزاری: «یعنی در زمینه علم، تولید علم و شکستن مرزهای علم، یک جنبش و یک حرکت عظیم به وجود بیاید.» (بیانات در دیدار جمعی از رؤسای دانشگاه‌ها، ۱۷/ ۱۰/ ۱۳۸۳، ۳۲۶۶، <https://khl.ink/f>).

ب) نگاه اجتهادی در تولید علم: «نگاه اجتهادی و عالمانه به عرصه‌های گوناگون، از علوم انسانی تا نظام تعلیم و تربیت رسمی و از اقتصاد و بانکداری تا تولید فنی و فن‌آوری، و از رسانه‌های مدرن تا هنر و سینما و تا روابط بین‌الملل و غیره، همه از لوازم این تمدن‌سازی است.» (بیانات در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی، ۹/ ۲/ ۱۳۹۲، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=۲۲۴۰۵>).

ج) توأم‌سازی علم و اخلاق: این توأمانی در نگاه تمدنی معظم‌له از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است لذا علمی را نافع برای حرکت در مسیر تمدن می‌دانند که منقطع از اخلاق نیست (بیانات در دیدار جمعی از پرستاران، ۱۹/ ۶/ ۱۳۷۶، <https://khl.ink/f/۲۸۵۲>).

مفهوم محوری «مرجعیت علمی» واژه‌ای بدیع است که برای اولین بار توسط معظم‌له مطرح شد و دیدگاه‌ها و تعبیر متعددی را در پی داشت اما در منظومه فکری معظم‌له مرجعیت علمی یعنی «ایجاد بنای مستقل علمی با استفاده از مواد آن در میراث علمی، فرهنگی و دینی»، «استفاده دنیا از نظریات ما» و «در جستجوی مطلبی علمی آن را در دانشگاه ما

بیابند؛ نه اینکه در مقایسه با فلان دانشگاه رتبه بیشتری به دست بیاوریم». (بیانات در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه امام صادق، ۲۹/۱۰/۱۳۸۴، <https://khl.ink/f/3328>).

در واقع مرجعیت علمی ایجاد یک بنای مستقل علمی بر پایه فرهنگ و معارف اسلامی است (رودی، ۱۳۸۹، ص ۸۶) که پیامدهای بنیادین از جمله پیشرفت همه جانبه کشور، ثروت اندوزی و رشد اقتصادی، اقتدار و عزت ملی را در پی دارد و در نهایت تشکیل و بنیان تمدن نوین اسلامی حاصل خواهد شد (قوام‌آبادی و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۵ - ۳۰).

در نگاه رهبری یکی از پایه‌های بنیان تمدن نوین اسلامی علم و پیشرفت علمی است: «حرکت علمی کشور باید به گونه‌ای باشد که در یک فاصله‌ی معقول زمانی - بنده چند سال قبل گفتم پنجاه سال بعد - ایران در دنیا منبع علم محسوب بشود؛ یعنی اگر کسانی بخواهند به جدیدترین یافته‌های علمی دست پیدا کنند، ناچار بشوند فارسی یاد بگیرند. این یک آینده‌ی ممکن است؛ این را تعجب نکنید... مرحله‌ی اول این است که فاصله خود را با مرزهای دانش جهانی پُر کنیم. مرحله‌ی دوم این است که از خطوط دانش جهانی و مرز دانش جهانی عبور بکنیم؛ یعنی بتوانیم خدمات جدید علمی و کشفیات جدید علمی را به دنیا عرضه بکنیم... و مرحله‌ی بعد هم این است که دنبال تمدن نوین اسلامی باشیم. یقیناً یکی از پایه‌های مهم هر تمدنی علم است - علم نافع - و ما که تکرار می‌کنیم «تمدن نوین اسلامی» قطعاً یکی از پایه‌هایش پیشرفت علمی است؛ ما خودمان را آماده کنیم برای آن؛ یعنی جهت صحیح مشخص خواهد بود و پیشرفت درستی پیدا خواهد شد». (بیانات در دیدار تخبگان و استعدادهای برتر علمی، ۲۶/۸/۱۴۰۰، <https://khl.ink/f/49011>). ایشان با استناد به آیه شریفه «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ»^۱ علم به زمانه را لازمه تحقق حاکمیت اسلام دانسته است (بیانات در دیدار جمعی از مهمانان خارجی، ۱۴/۱۱/۱۳۷۰، <https://farsi.khamenei.ir/newspart-print?sid=39&npt=7&aya=9>) و رشد و شکوفایی عقل و علم بشر را از اجزاء حیات طیبه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً»^۲ برشمرده‌اند (بیانات در سخنرانی تلوزیونی به مناسبت عید مبعث، ۲۱/۱۲/۱۳۹۹، <https://khl.ink/f/47510>).

۲. فناوری

۱. (سوره زمر، آیه ۹).

۲. (سوره نحل، آیه ۹۷).

شاخص دیگر در نگاه علمی معظم‌له، فناوری است «یک رکن قدرت ملی، علم و فناوری است؛ یعنی یک بخشی از این [قدرت] علم و فناوری است.» (بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۹/ ۱۲/ ۱۴۰۰، <https://khl.ink/f/49769>). ایشان با استناد به آیه «وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ»^۱ «قوه» را در معنای قدرت دانسته است: «قوه یعنی قدرت»؛ ایشان با بیان این که قدرت در جنبه‌های مختلفی خودش را نشان می‌دهد قدرت علمی و تخصصی؛ را یکی از مصادیق آن معرفی می‌کنند و می‌فرمایند: «همه حرکت موفق مجموعه‌های گوناگون بشری ابتدائاً در سایه علم انجام گرفته؛ در سایه علم است که به قدرت، به ثروت، به اقتدار بین‌المللی، به عزت دست پیدا می‌کنند؛ این همه هم که در اسلام روی علم تکیه شده، به خاطر این است. پس یک بخش مهم از «قوة» عبارت است از علم.» (بیانات در دانشگاه افسری امام حسین، ۲۰/ ۲/ ۱۳۹۶، <https://khl.ink/f/36490>).

۳. خلاقیت و نوآوری

در نگاه رهبری یکی از مسائل اساسی، آفرینش علمی است؛ «این مهم است. امروز کارهای علمی زیادی در کشور می‌شود، اما این کارها غالباً متفرعات بر آفرینش علمی دیگران است؛ فرض بفرمایید که نیروی انرژی هسته‌ای را مثلاً کسی کشف کرده، ما امروز داریم روی این کار می‌کنیم. آنچه نیاز هست و بایستی انجام بگیرد آفرینش علم است؛ باید خلاق باشید، باید تولید کنید علم را که غالباً از کشف یک نیرویی در طبیعت به وجود می‌آید؛ یعنی نوآوری در علم ... و خلاقیت در دانش.» (بیانات در دیدار جمعی از نخبگان و استعدادهای برتر علمی کشور، ۲۶/ ۸/ ۱۴۰۰، ۴۹۰۱۱، <https://khl.ink/f>).

معظم‌له با استناد به آیه «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا»^۲ بر جایز نبودن وابستگی علمی و نداشتن ابتکار تأکید می‌کنند (بیانات در دیدار نخبگان علمی، ۳/ ۷/ ۱۳۸۷، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3851>).

۳-۲. معنویت و اخلاق

«معنویت» اساسی‌ترین و بنیادی‌ترین عامل تمدن اسلامی و راه‌حل چالش‌ها و بحران جامعه بشری است (بهشتی، ۱۳۹۷، ص ۹۳-۱۱۴). رهبر فرزانه انقلاب، شکل‌گیری تمدن‌نویین اسلامی را بدون در نظر گرفتن «معنویت و اخلاق» امری محال دانسته و بر این باورند که روح و اساس کار ما معنویت است و ما از معنویت به هیچ عنوان صرف‌نظر نمی‌کنیم

۱. (سوره انفال، آیه ۶۰).

۲. (سوره نساء، آیه ۱۴۱).

(بیانات در دیدار جمعی از مسئولان وزارت امور خارجه، <https://farsi.khamenei.ir/speech-1383>، [content?id=1173](https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=1173)). معظم‌له با استناد به آیه شریفه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنَّىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً»^۱ معنویت و خلیات اسلامی را از اجزاء حیات طیبیه بیان کرده‌اند (بیانات در دیدار فرماندهان سپاه، ۱۳۹۴/۶/۲۵، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=30791>). ایشان در بیانیه گام دوم انقلاب به مثابه سند راهبردی نظام اسلامی، معنویت و اخلاق را «جهت‌دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه» می‌دانند. معنویت «به معنی برجسته کردن ارزشهای معنوی» و اخلاق «به معنی رعایت فضیلت‌ها» به عنوان یک ارزش الهی در شریعت، و به نوعی مدیریت کلان جامعه در ساحت معنوی می‌باشد به گونه‌ای که معظم‌له با تأکید بر آن حکومت و نظام اسلامی را موظف به اشاعه دین، معنویت و اخلاق دانسته و بیان می‌دارند که این مهم؛ اصولاً امری دستوری نبوده و با قدرت قاهره ایجاد نمی‌شود و بدون همراهی دولت و حکومت توفیق چندانی نخواهد یافت (بیانیه گام دوم انقلاب، [https://farsi.khamenei.ir/message-](https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=4167)، [content?id=4167](https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=4167)).

معظم‌له دو جریان ناشی از بعثت را، تفکر و تهذیب اخلاق بیان کرده‌اند: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمَمِينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ»^۲؛ (بیانات در دیدار مسئولان نظام، ۱۳۹۱/۲/۲۹، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=20049>). این همگرایی ذاتی و ضروری دین و تمدن عامل ایجاد نوعی رویکرد اخلاقی بر تمام جریان‌های تمدنی است به گونه‌ای که هر میزان جریانات تمدنی از اخلاق تهی گردد به همان میزان تمدن فاقد اخلاق در معرض انحطاط و سقوط قرار خواهد گرفت. ابن نکته پیش فرضی بسیار حیاتی را توجه می‌دهد و آن مرکزیت و ذاتی‌بودن اخلاق در دین است (میرزایی، ۱۴۰۲، ص ۳۲۹). از این رو این نکته در خور توجه است که هیچ نسخه تمدنی نمی‌تواند در غیبت اخلاق تحقق یابد و تمدن اسلامی نیز از این قاعده مستثنی نیست (ره‌دار، ۱۴۰۲، ص ۲۵۶).

۳-۳. عدالت

عدالت، مفهومی آرمانی به درازنای تاریخ بشریت است که در صدر اهداف انبیاء الهی و مصلحان اجتماعی بوده است. اهتمام بر مسأله عدالت از طلوع انقلاب اسلامی مشهود بوده و رهبر فرزانه انقلاب نیز در بیانیه گام دوم برای مهم تأکید کرده و می‌فرماید: «عدالت در صدر هدف‌های اولیه همه بعثت‌های الهی است و در جمهوری اسلامی نیز دارای همان

۱. (سوره نحل، آیه ۹۷).

۲. (سوره جمعه، آیه ۲).

شأن و جایگاه است.» (بیانیه گام دوم انقلاب، <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>)

شریعت مقدس عدالت را بنیان وضع قوانین در اسلام و حق را محور عدالت‌ورزی می‌داند به گونه‌ای که آن را در تمامی ساحات زندگی انسان از جمله عدالت اجتماعی، اقتصادی و خانوادگی مهم و اساسی برمی‌شمارد. مقام معظم رهبری با بیان «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ»^۱ عدالت اجتماعی را هدف اساسی بعثت انبیاء الهی دانسته است (بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱/ ۱۱/ ۱۳۷۱، <https://farsi.khamenei.ir/spe-content?id=2650>) به گونه‌ای که تکلیف اصلی در دعوت انبیاء الهی را اقامه قسط و عدل برشمرده‌اند «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ»^۲؛ (بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه، ۲۰/ ۶/ ۱۳۶۸، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2180>).

معظم‌له عدالت را اساس کار حیات طیبه انسانی بیان کرده^۳؛ (بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه، ۵/ ۴/ ۱۳۹۸، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=42925>) و با اشاره به «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ»^۴ سنت و بنیان آفرینش را بر عدل دانسته‌اند و بیان می‌کنند که: «مجموعه قوانین در نظام جمهوری اسلامی باید به یک قله منتهی شود و آن عبارت است از عدالت «بالعدل قامت السموات والارض» (حاجی انزهایی، ۱۳۹۶، ص ۶۶).

ایشان با استناد به آیه شریفه «مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ»^۵ عدالت را معیار حق و باطل در جامعه و نظام بیان کرده‌اند. (بیانات در نخستین شست‌اندیشه‌های راهبردی، ۱۰/ ۹/ ۱۳۸۹، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=10664>).

از این رو عدالت از مؤلفه‌های بنیادین در رویکرد تفسیر تمدنی مقام معظم رهبری و دارای جایگاهی بنیادین است.

۳-۴. اقتصاد

شریعت اسلام عدالت اقتصادی را اصلی مهم در نظام اقتصادی اسلام و از برنامه‌های اصلی پیامبران الهی برشمرده؛ قطع وابستگی اقتصادی به بیگانگان و مبارزه با مفسدات اقتصادی در جامعه، جلوگیری از ثروت‌اندوزی‌های بی‌مورد و نظارت مستمر مسئولان را از اصول مدیریت اقتصاد بیان می‌نماید. مقام معظم رهبری در راستای بیان راهبردهای اجرایی تحقق تمدن‌نوین اسلامی در سند راهبردی بیانیه گام دوم انقلاب به مسأله اقتصاد پرداخته و از آن به مثابه نقطه کلیدی و تعیین‌کننده یاد می‌کنند. معظم‌له بر این باورند که اقتصاد قوی، نقطه قوت و عامل مهم سلطه‌ناپذیری و

۱. (سوره حدید، آیه ۲۵).

۲. (سوره یونس، آیه ۴۷).

۳. (سوره نساء، آیه ۵۸).

۴. (سوره نحل، آیه ۹۰).

۵. (سوره حشر، آیه ۷).

نفوذناپذیری کشور و نقطه مقابل آن اقتصاد ضعیف زمینه‌ساز نفوذ و سلطه‌پذیری می‌باشد. معظم‌له از راهبرد اقتصاد مقاومتی در مسیر تحقق تمدن نوین نام برده (بیانیه گام دوم انقلاب، <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>) و ورود به میدان اقتصاد مقاومتی را مصداق عمل صالح^۱ دانسته‌اند (جلسه سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۲/۱۲/۲۰، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2579>).

ایشان با استناد به آیه شریفه «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ»^۲ جهش تولید را از ابزار قدرت اقتصادی برشمرده (بیانات در عید مبعث ۳ / ۱ / ۱۳۹۹، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=45227>) و اقتصاد مقاومتی را منطق صحیح عقلایی در مقابله با تحریم اقتصادی می‌دانند. (بیانات در دیدار مردم آذربایجان شرقی، ۱۳۹۵/۱۱/۲۷، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=35690>).

در نگاه معظم‌له مؤلفه‌های اقتصادی شامل دو شاخص اساسی رفاه و پیشرفت می‌باشد. ایشان با ذکر آیه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْتَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَوةً طَيِّبَةً»^۳؛ رفاه، امنیت و استقلال اقتصادی و رونق مالی و اقتصادی را مصداق حیات طیبه بیان کرده‌اند. (۱۳۷۴/۷/۲۲، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=4120>).

بر اساس دیدگاه مقام معظم رهبری، همه اهداف انقلاب اسلامی اعم از آزادی، استقلال، برپایی حکومت اسلامی و مبارزه با ظالمان و مستکبران، در نسبت با یک هدف واحد به نام تمدن اسلامی تعریف می‌شود. ایشان تمدن را پیشرفتی همه‌جانبه دانسته که ملت ایران باید به آن دست‌یابد و در طی کردن این مسیر با استناد به آیه شریفه «وَلَن يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا»^۴؛ جلوگیری از وابستگی اقتصادی را امری واجب بر مسلمانان برشمرده‌اند (دانشور، ۱۳۹۵، ص ۳۲۶).

۳-۵. آینده‌نگری و امیدآفرینی

«آینده‌نگری به معنای توجه شخص / سازمان به فرایندها و سناریوهای محتمل آینده درباره پدیده مورد بررسی و پویانگری یعنی دوری‌جستن شخص / سازمان از ایستانگری پدیده مورد بررسی و واکاوی عوامل مؤثر بر پویایی و بالندگی پدیده و امیدآفرینی به مفهوم غلبه نگاه مثبت شخص / سازمان در ارزیابی پدیده با تأکید بر داشته‌های خود

۱. (سوره عصر، آیه ۳۹).

۲. (سوره انفال، آیه ۶۰).

۳. (سوره نحل، آیه ۹۷).

۴. (سوره نساء، آیه ۱۴۱).

همگام با واقع‌نگری و همسو با اهداف و آرمان‌های خویش» است (الویری، ۱۴۰۲، ص ۱۲۸-۱۲۶). رویکرد تمدنی توجهی ویژه به آینده دارد که مطالعات آینده پژوهانه از چنین توانایی برخوردار نیستند. این رویکرد با شناخت ارزش‌های بنیادین می‌تواند وضعیت و آینده‌ای ایده‌آل، مطلوب و دست‌یافتنی را برای جوامع انسانی تصویر کند (هاشمی-نسب، ۱۴۰۲، ص ۳۶۸). از این رو رویکرد تمدنی رویکردی آرمان‌گرایانه به حرکت جامعه است و در تناسب با افق آرمانی به تحلیل حیات اجتماعی می‌پردازد نه حالتی فریزشده از مناسبات انسانی در برهه‌ای از تاریخ که منجر به ایستایی شده است. بر این اساس می‌توان مسئله انتظار و ظهور منجی که سنت قطعی الهی است را آرمان مطلوب بشر دانست. لذا راضی‌نشدن به وضع موجود، امید به تغییر و ایجاد تمدن عدالت‌گستر جهانی از لوازم ضروری نگاه آرمان-گرایانه به مسائل است (بهمنی، ۱۴۰۲، ص ۲۰۴) و این نوع نگاه در بیانات و آرای تفسیری آیت الله خامنه‌ای بسیار پر رنگ است. معظم‌له می‌فرماید: «جوانهای عزیز! باید راه روشن انقلاب و اسلام و کشور و نظام و مانند اینها را با جدیت دنبال بکنید؛ کشور به شما نیاز دارد. [در این راه،] احتیاج دارید به آرمان‌خواهی .. احتیاج دارید به امید...، آرمان‌خواهی یعنی همان [نگاه به] افقهای دور که اشاره کردم؛ این اگر نباشد، [حرکت] امکان ندارد؛ «آرمان‌خواهی» موتور پیشران حرکت است؛ «امید» سوخت این موتور است؛ اگر امید نباشد، این موتور حرکت نمی‌کند، آرمان‌خواهی در دلش می‌ماند و غصه‌اش را می‌خورد اگر امید وجود نداشته باشد؛... یکی از مبانی مهم این مبانی فکری و دینی ما انتظار فرج است. انتظار فرج یعنی همه‌ی سختی‌ها قابل برداشته شدن و برطرف شدن است. نه اینکه بنشینید انتظار بکشید؛ [بلکه] دل شما گوش به زنگ باشد. همین‌طور که در قضیه‌ی حضرت موسی به مادرش گفته شد: «أَنَا رَادُّهُ إِلَيْكَ وَ جَاعِلُهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ»^۱ این بچه را به تو برمی‌گردانیم و او را هم از مرسلین قرار می‌دهیم و نجاتتان خواهد داد؛ .. این معنای انتظار فرج است.... انتظار فرج یعنی این، یعنی آماده بودن، فکر کردن، بن بست پنداشتن؛ بن بست‌انگاری خیلی چیز بدی است. البته خدای متعال در قرآن مکرر گفته «كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَ رُسُلِي»^۲. «كَتَبَ اللَّهُ» یعنی قانون قطعی خدا است که راه پیغمبران غلبه پیدا خواهد کرد. «إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا» خدا از مؤمنین، دفاع خواهد کرد؛ در این هیچ تردیدی نیست. یا «و نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً»^۳ در این هیچ تردیدی وجود ندارد؛ این قول خدای متعال است... غلبه‌ی حق بر باطل بود. (بیانات در دیدار دانشجویان در بیست و هفتم ماه رمضان ۱۴۴۴، ۲۹ / ۱ / ۱۴۰۲، <https://khl.ink/f/52554>).

۱. (سوره قصص، آیه ۷).

۲. (سوره مجادله، آیه ۲۱).

۳. (سوره قصص، آیه ۵).

معظم‌له ایستادگی و صبر و اعتماد به وعده الهی را راه رسیدن به قله تمدن اسلامی بیان کرده «و لينصرنَّ الله من ينصره انَّ الله لقویّ عزیز»؛^۱ (بیانات در اجلاس جهانی بیداری اسلامی، ۱۳۹۲ / ۲ / ۹، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=22405>) و پیشرفت ایران را در سایه امید به وعده نصرت الهی حتمی دانسته‌اند «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللَّهَ يَنصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ»؛^۲ (بیانات در دیدار مسئولان نظام و سفرای کشورهای اسلامی، ۱۳۹۳ / ۳ / ۶، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=26542>). ایشان با ذکر آیات امیدآفرین «وَعَدَ الَّذِينَ آمَنُوا اللَّهَ مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ»^۳ خلافت مومنین و صالحین بر روی زمین را وعده‌ای الهی حق دانسته (بیانات در خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۷۷ / ۱۰ / ۴، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2922>) و اعتماد بر وعده الهی و احساس ضعف نکردن را رکنی اساسی و الهی بیان کرده است «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»؛^۴ (بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۰ / ۱۱ / ۳۰، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2586>).

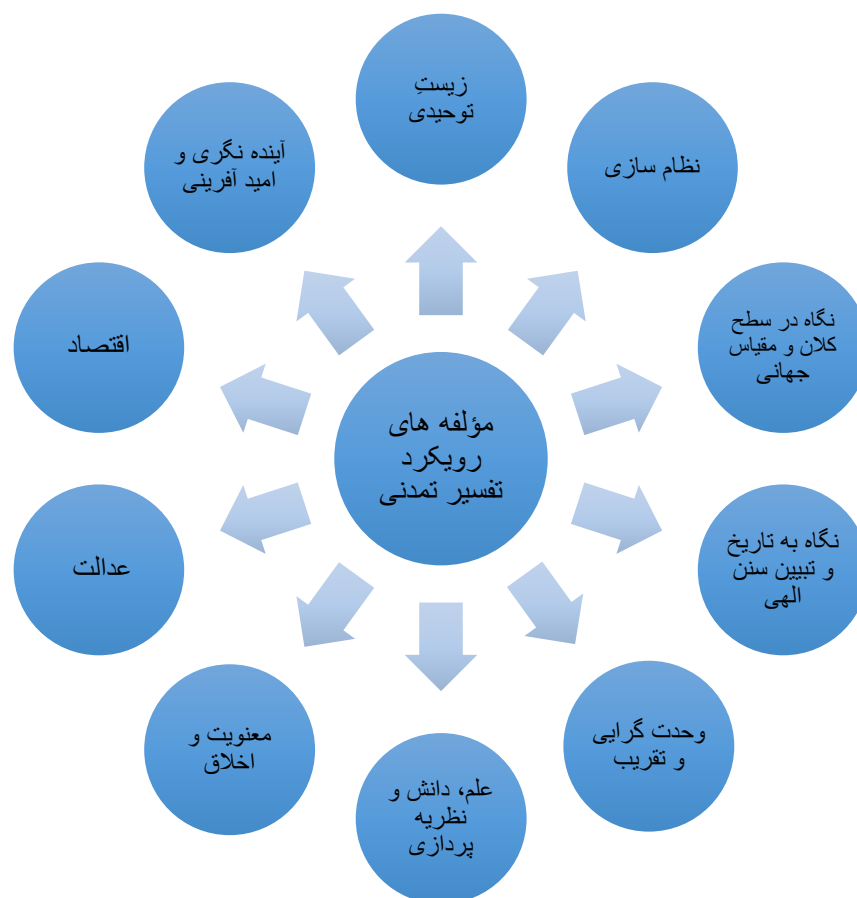
در پایان از برآیند دو پژوهش انجام شده، مؤلفه‌های رویکرد تفسیر تمدنی در آرای تفسیری آیت الله خامنه‌ای استخراج شده که در یک مجموعه منسجم در شکل زیر به تصویر کشیده شده است.

۱. (سوره حج، آیه ۴۰).

۲. (سوره محمد، آیه ۷).

۳. (سوره نور، آیه ۵۵).

۴. (سوره آل عمران، آیه ۱۳۹).

نتیجه گیری

رهبر معظم انقلاب در دهه های اخیر، با الهام از آیات تمدن ساز قرآن کریم، تفسیر تمدنی قرآن کریم را - هر چند سر بسته و پنهان- به عنوان رویکردی نوین در تفسیر معرفی نموده و تفسیری نو از آیات ارائه می کنند و بر این مبنا، تفسیری تمدنی، از برخی آیات ارائه کرده اند. پژوهش حاضر در پی آن است که به اختصار برخی دیگر از مؤلفه های رویکرد تمدنی به قرآن کریم را بر اساس دیدگاه های رهبر معظم انقلاب مورد بررسی و تحلیل قرار داده و شواهد و مستندات آن را از بیانات معظم له ارائه نماید. یافته های پژوهش حاکی از آن است که رویکرد تفسیر تمدنی معظم له علاوه بر مؤلفه های پیشین، دارای پنج مؤلفه بنیادین دیگر نیز می باشد که عبارت است از:

۱. تولید علم، دانش و نظریه پردازی: در نگاه معظم له بی شک یکی از پایه های مهم هر تمدنی علم است آن هم علم نافع که دارای چند شاخص اساسی از جمله تولید علم و دانش، فناوری و خلاقیت و نوآوری می باشد.

۲. معنویت و اخلاق: رهبر فرزانه انقلاب، شکل‌گیری تمدن‌نویین اسلامی را بدون در نظر گرفتن «معنویت و اخلاق» امری محال دانسته‌اند. در نگاه ایشان معنویت و خلیات اسلامی از اجزاء حیات طیه به شمار می‌آید. ایشان در بیانیه گام دوم انقلاب، معنویت و اخلاق را «جهت‌دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه» دانسته است.

۳. عدالت: مقام معظم رهبری عدالت اجتماعی را هدف اساسی بعثت انبیاء الهی بیان کرده است. معظم‌له عدالت را اساس کار حیات طیه انسانی ذکر نموده و سنت و بنیان آفرینش را بر پایه عدل دانسته‌اند.

۴. اقتصاد: مقام معظم رهبری در راستای بیان راهبردهای اجرایی تحقق تمدن‌نویین اسلامی در سند راهبردی بیانیه گام دوم انقلاب از مؤلفه اقتصاد به مثابه نقطه کلیدی و تعیین‌کننده یاد می‌کنند. معظم‌له بر این باورند که اقتصاد قوی، نقطه قوت و عامل مهم سلطه‌ناپذیری و نفوذناپذیری کشور و نقطه مقابل آن اقتصاد ضعیف زمینه‌ساز نفوذ و سلطه‌پذیری می‌باشد که دارای دو شاخصه اساسی رفاه و پیشرفت است. ایشان رفاه، امنیت و استقلال اقتصادی و رونق مالی و اقتصادی را مصداق حیات طیه بیان کرده‌اند.

۵. آینده‌نگری و امیدآفرینی: رویکرد تفسیر تمدنی توجهی ویژه به آینده دارد به گونه‌ای که معظم‌له پیشرفت ایران را در سایه امید به وعده نصرت الهی دانسته و وعده الهی پیروزی نهائی اهل حق را قطعی شمرده‌اند. ایشان با ذکر آیات امیدآفرین خلافت مومنین و صالحین بر روی زمین را وعده‌ای الهی حق و اعتماد بر وعده الهی و احساس ضعف نکردن را رکنی اساسی و الهی بیان کرده‌اند.

کتابنامه

• قرآن کریم

۱. امینی، محمد، (۱۴۰۲)، «مؤلفه‌های رویکرد تمدنی و تحلیل تمدنی از الگوی توحیدی منافع دولت اسلامی»؛ چیستی رویکرد تمدنی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول، صص ۷۱-۱۱۶.
۲. الویری، محسن، (۱۴۰۲)، «مفهوم رویکرد تمدنی و شاخص‌های آن: بررسی موردی بیانیه گام دوم انقلاب»؛ چیستی رویکرد تمدنی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول صص ۱۱۹-۱۳۹.
۳. بابایی، حبیب‌الله، (۱۴۰۱)، «رویکرد تمدنی به مثابه کلان‌نگری»؛ چیستی رویکرد تمدنی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول، صص ۱۴۲-۱۷۲.
۴. _____، (۱۴۰۰)، «شاخص‌های تمدن در دو رویکرد عرفی و قدسی»، پژوهش‌های گفتمان تمدنی انقلاب اسلامی، سال ۱ (۲)، صص ۲۱۷-۲۵۲.

۵. بهبودی، هدایت‌الله، (۱۳۹۱)، شرح اسم، تهران: موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی.
۶. بهشتی، محمد، (۱۳۹۷)، «نگاهی روان‌شناختی - اجتماعی به باورهای تمدن‌ساز امام خمینی»، مطالعات اسلام و روان‌شناسی، س ۱۲، ش ۲۲، صص ۹۳-۱۱۴.
۷. بهمنی خدنگ، محمد رضا و مولائی آرانی، مهدی، (۱۴۰۲)، چستی رویکرد تمدنی مجموعه مقالات جمعی از تمدن‌پژوهان، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول.
۸. بهمنی، محمد رضا، (۱۴۰۲)، «مختصات رویکرد تمدنی؛ بررسی موردی: رسانه تراز تمدنی»، صص ۱۷۳-۱۹۱.
۹. _____، (۱۳۹۳)، «تمدن نوین اسلامی در اندیشه آیت الله خامنه‌ای؛ چستی و چگونگی تکامل تمدنی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه علمی و پژوهشی فلسفه و الهیات، سال نوزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۳.
۱۰. جان احمدی، فاطمه، (۱۳۹۳)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، انتشارات معارف.
۱۱. جمالی، مصطفی، (۱۴۰۲)، «شاخص‌های رویکرد تمدنی و تطبیق آن بر حادثه اربعین»، صص ۱۹۴-۲۲۹.
۱۲. جمعی از پژوهشگران، (۱۳۹۳)، مروری بر مبانی، روش و قواعد تفسیری حضرت آیت الله خامنه‌ای، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۳. حاجی انزهایی، محمدرضا، (۱۳۹۶)، صورت و سیرت انقلاب اسلامی در بیانات رهبر معظم انقلاب، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، چ اول.
۱۴. حسینی خامنه‌ای، سید علی، (۱۳۹۴)، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، تهران: مؤسسه فرهنگی ایمان جهادی.
۱۵. _____، (۱۳۹۶)، بیان قرآن، تفسیر سوره براءت، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۶. _____، (۱۳۶۰)، روح توحید نفی عبودیت غیر خدا، تهران، مؤسسه انجام کتاب.
۱۷. _____، (۱۳۹۷)، بیانیه گام دوم انقلاب، <http://www.khamenei.ir>.
۱۸. خلیلی‌زاده، مرتضی و شعاعی، علی اصغر و فراهی بخشایش، علی اکبر، (۱۴۰۱)، «راهکارهای علمی بازگشت به قرآن کریم با تأکید بر راهکارهای تفسیری از دیدگاه مقام معظم رهبری»، دو فصلنامه علمی قرآن و علم، سال شانزدهم، شماره ۳۰، صص ۲۳۹-۲۶۰.

۱۹. دائره المعارف قرآن کریم، (۱۳۹۲)، چاپ دوم، قم: موسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
۲۰. دانشور، علیرضا، (۱۳۹۵)، روابط بین الملل دولت اسلامی از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری، قم: پژوهشگاه بین المللی المصطفی، چ اول.
۲۱. دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله خامنه‌ای، <http://www.khamenei.ir>.
۲۲. دهشیری، محمد رضا، «انقلاب اسلامی و جهانی شدن»، اندیشه سیاسی در اسلام، ش ۱۴، زمستان ۱۳۹۶.
۲۳. رودی، کمیل، (۱۳۸۹)، دانشگاه و مرجعیت علمی مبتنی بر تجربه دانشگاه امام صادق، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.
۲۴. رهدار، احمد، (۱۴۰۲)، «چیستی رویکرد تمدنی و تطبیق آن بر موضوع گفتمان مقاومت»؛ چیستی رویکرد تمدنی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول. صص ۲۵۹-۲۹۸.
۲۵. زمانی محبوب، حبیب، (۱۴۰۱)، «مؤلفه‌ها و شاخص‌های تمدن نوین اسلامی از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای»، پژوهش‌های گفتمان انقلاب اسلامی، صص ۱۵۳-۱۸۳.
۲۶. عینی‌زاده، محمد و مودب، سید رضا، (۱۳۹۶)، «نظام‌سازی در نگاه تفسیری آیت الله خامنه‌ای»، مطالعات قرآن و حدیث، سال یازدهم، شماره اول، صص ۱۵۲-۱۷۵.
۲۷. غلامی، رضا، (۱۳۹۶)، فلسفه تمدن نوین اسلامی، تهران: سوره مهر.
۲۸. قوام‌آبادی، محمد غلام، مرتضوی‌نژاد، سید مهدی، نوروزی، سمیه، جوادی، مجتبی، نانی، سعید و عبدالحسین‌زاده، محمد، (۱۳۹۴)، «الگوی مرجعیت علمی در جمهوری اسلامی ایران بر اساس بیانات مقام معظم رهبری»، مطالعات راهبردی بسیج، ۱۸(۶۸)، صص ۵-۳۰.
۲۹. محمودی، زهرا و رحمان ستایش، محمد کاظم و بابایی، حبیب الله، (۱۴۰۱)، «نقش نگرش سامانه‌ای در خوانش تمدنی قرآن و صورت‌بندی تمدن»، فصل‌نامه مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۶، ش ۲، صص ۱۰۹-۱۳۶.
۳۰. مزینانی، اعظم، احمدزاده، سید مصطفی، (۱۴۰۲)، «مؤلفه‌های رویکرد تفسیر تمدنی در آرای تفسیری حضرت آیت الله خامنه‌ای»، مقاله برتر کارگروه علمی بانوان در کنگره اندیشه‌های قرآنی حضرت آیت الله خامنه‌ای، اجلاس شرق کشور، در دست چاپ.
۳۱. مشکینی، علی، (۱۳۷۳)، مصاحبه با آیت‌الله مشکینی، مجله حضور، ش ۹.

۳۲. میرزایی، محمد علی، (۱۴۰۲)، «مدخلی بر تحریر مسئله رویکرد تمدنی»؛ چیستی رویکرد تمدنی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول، صص ۳۱۱-۳۲۸.
۳۳. مؤسسه فرهنگی حدیث لوح و قلم، (۱۳۹۰)، روشنای علم، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۳۴. نرم افزار حدیث ولایت (مجموعه رهنمودهای مقام معظم رهبری)، بی تا، قم: تهیه شده در مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی و دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله خامنه‌ای.
۳۵. نوروزی فیروز، رسول، (۱۳۹۴ش)، «تمدن به مثابه سطح تحلیل»، نقد و نظر، ش ۴، صص ۱۰۱-۱۳۱.
۳۶. _____، (۱۴۰۲)، «رویکرد تمدنی در روابط بین الملل»، صص ۳۲۲-۳۴۱.
۳۷. واسعی، علیرضا، (۱۴۰۲)، «رویکرد تمدنی، چیستی و شاخص‌ها، مورد مطالعه: انتخابات»؛ چیستی رویکرد تمدنی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول، صص ۳۴۸-۳۵۷.